

ТЕРМІНОЛОГІЯ ГУМАНІТАРНИХ ЗНАНЬ

УДК 78 (038):81'374

Софія Булик-Верхола, Юлія Теглівець
Національний університет «Львівська політехніка»

РОДО-ВИДОВА ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МУЗИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

© Булик-Верхола С. З., Теглівець Ю. В., 2015

У статті досліджено родо-видові відношення між українськими музичними термінами, з'ясовано типи опозицій між термінами, визначено особливості структури гіперонімів і гіпонімів.

Ключові слова: українська мова, українська музична термінологія, гіперогіпонімічні відношення, гіперонім, гіпонім, типи опозицій.

Herein the subsumption relations between Ukrainian musical terms are investigated, the types of oppositionens between the terms, the peculiarities of the structure of hyperonyms and hyponyms are clarified.

Keywords: Ukrainian language, Ukrainian musical terminology, hyper-hyponymic relations, hyperonym, hyponym, the types of oppositions.

Українська музична термінологія – це відносно стабільна й закріплена традицією лексико-семантична система, що поступово вдосконалюється. Її безперервний розвиток зумовили чинники суспільно-політичного, фахового й мовного характеру. Лексико-семантичні процеси, що відбуваються в музичній терміносистемі української мови, уже були предметом наукових розслідувань С. Булик-Верхоли [1], З. Булика [2], О. Горбача [3] й інших науковців, проте гіперо-гіпонімічні відношення між музичними термінами української мови ще не досліджено.

Мета цієї статті з'ясувати закономірності та специфіку родо-видової організації української музичної термінології. Реалізування поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: з'ясування семантичних зв'язків і типів опозицій між термінами, визначення особливостей структури гіперонімів і гіпонімів.

Актуальність цього дослідження зумовлена потребою простежити специфічні кореляції гіперо-гіпонімії в межах музичного термінологічного поля.

Гіперо-гіпонімія – «одна з найважливіших категорій, що формує термінологічні структури і є універсальним засобом тематичної організації конкретної терміносистеми» [7, с. 194]. Ю. Шерех зазначає, що терміни мають «чітко виявляти градацію понять: де родове поняття, де видове» [9, с. 57]. М. Кочерган наголошує на фундаментальності родо-видових відношень, за допомогою

яких «структурується словниковий склад мови. На основі гіпонімії лексичні одиниці об'єднуються в тематичні й лексико-семантичні групи і поля» [4, с. 269]. Термін, що позначає загальне родове поняття, є гіперонімом, а кілька термінів, що виражають видові поняття, є гіпонімами. Значення гіпонімів мають більшу кількість семантичних компонентів, ніж значення гіперонімів, оскільки «терміни, які виражають поняття видового плану, містять увесь той комплекс ознак, що становить значення терміна-виразника родового поняття, плюс деякі додаткові значеннєві ознаки» [7, с. 192]. Відповідно терміни-гіпоніми, що виражають видові поняття, мають більшу кількість диференційних сем, ніж родовий термін.

Наприклад, гіперонім *флейта* зі значенням 'духовий музичний інструмент' [10] набуває диференційної семи 'форма й особливості конструкції' в гіпонімах *поздовжня флейта* й *поперечна флейта* та семи 'висота звуку' в гіпонімах *флейта-прима*, *флейта-ніколо*, *альтова флейта*.

Складнішою є ієрархічна побудова від терміна *тональність* зі значенням 'звуквисотне положення ладу' [10], що виступає гіперонімом до гіпонімів *близька тональність*, *головна тональність* і *побічна тональність*, у яких є диференційна сема 'відхилення'. Гіпонім (щодо терміна *тональність*) *близька тональність* є вже гіперонімом щодо термінів *тональність першого рівня спорідненості*, *тональність другого рівня спорідненості*, *тональність третього рівня спорідненості*, де набуває семи 'ступінь спорідненості'.

Із парадигматичного погляду родо-видові відношення характеризують два типи опозицій: 1) привативні опозиції – протиставлення гіперонімічного й кожного гіпонімічного значення за відсутністю чи наявністю розрізняювального семантичного компонента. Наприклад, гіперонім *інтервал* протиставлено кожному із гіпонімів (*прима*, *секунда*, *терція*, *кварта*, *квінта*, *секста*, *септима*, *октава*, *нона*, *децима*, *ундецима*, *дуодецима*, *терцедецима*, *квартдецима*, *квінтдецима*, *подвійна октава*) відсутністю диференційної семи 'відношення двох звуків за висотою'; 2) еквіполентні опозиції – протиставлення всіх співгіпонімів за змістом розрізняювального компонента значень. Наприклад, протиставлення всіх названих гіпонімів (*прима*, *секунда*...). Т. Панько, Г. Мацюк, І. Кочан зазначають, що гіперо-гіпонімічні відношення виникають унаслідок розвитку синтагмозначень гіперонімів або шляхом актуалізації їхніх парадигматичних значень. Гіпонімічна парадигма є універсальним засобом ієрархічної організації певного тематичного угруповання, відбиваючи взаємозалежність між родовим і видовим поняттями, що є «вищою формою відображення в свідомості людини суті явищ, понять, і в них акумульований увесь теоретичний досвід, набутий конкретною наукою» [7, с. 194].

Важливість компонентів залежить від їхнього місця в лексико-семантичній парадигмі, а також від значень синтагматично пов'язаних із ними слів. Системний підхід до термінології вимагає виокремлення всіх одиниць, що утворюють систему, і відношень між словами і групами слів на основі спільності або протилежності їх значень [8, с. 70].

Беручи до уваги обсяг поняття, розгляньмо гіперо-гіпонімічні відношення на прикладі тематичних груп музичних термінів.

У групі «музичні інструменти» родовим поняттям є *музичні інструменти*.

Згідно із системою класифікації музичних інструментів Еріка фон Хорнбостеля і Курта Закса, яку вперше опубліковано 1914 р. в німецькому часописові «*Zeitschrift fur Ethnologie*» і яку взято за основу в сучасному українському музикознавстві, можна вирізнити залежно від джерела звуку такі групи [5, с. 77; 10, с. 167–168]:

1. *Ударні* поділяють за джерелом звуку на дві підгрупи: а) *ідіофони* – джерелом звуку є коливання самого тіла інструмента (*дзвін, ксилофон, трикутник, тарілки, кастаньєти, маракаси, гонг*); б) *мембранофони* – джерелом звуку є коливання натягнутої мембрани, по якій б'ють руками або спеціальним пристроєм (*барабан, литаври, тамтам*). Щоправда, термін *ударні музичні інструменти* слід уважати невдалим у системі видових понять, адже у цьому випадкові відбувається змішування видової і підвидової ознаки, бо удар є способом звуковідтворення, а не джерелом звуку, до того ж, ударними можуть бути і струнні, й електронні музичні інструменти. Отже, термін *ударні інструменти* слід вживати для виокремлювання підвидів.

2. *Струнні (хордофони)* – джерелом звуку є коливання натягнутої струни (або кількох струн). Залежно від способу, яким музика відтворює звук зі струни, розрізняють такі підвиди: а) *щипкові* – струну щипають пальцем або спеціальним приладом (*арфа, лютня, гуслі, бандура, торбан, домра, мандоліна, балабайка*); б) *смичкові* – звук видобувають за допомогою смичка (*скрипка, альт, віолончель, контрабас*); в) *ударні* – по струні б'ють паличками або молоточками (*цимбали*); г) *ударно-клавійні (клавикорд, фортепіано)*; д) *щипково-клавійні (клавесин)*; е) *фрикційні (колісна ліра)*.

3. *Духові (аерофони)* – джерелом акустичних коливань є стовп повітря, замкнений у резонансному просторі стовбура інструмента. Залежно від способу, яким виконавець викликає коливання стовпа повітря, *аерофони* поділяють на такі підвиди: а) *флейтові (окарина, блок-флейта, сопілка, най, флейта Пана, оркестрова флейта)*; б) *язичкові* – коливання повітря викликає тростина, яка починає вібрувати під тиском повітря. Розрізняють *язичкові з однією тростиною (кларнет і саксофон)* та *подвійною (гобой, фагот, зурна)*; в) *флейтово-язичково-клавійні* – зі складною механікою (*орган, акордеон, баян*); г) *мундштукові* – коливання створюють губами, які прикладають до мундштука (*труба, тромбон, валторна, ріг, трембіта*). Ця класифікація духових інструментів послідовніша, ніж поділ на *дерев'яні (флейта, гобой, кларнет, фагот)* та *мідні (валторна, труба, тромбон, туба)*, бо тут маємо той самий принцип вирізнення підвидів – спосіб звуковідтворення. Терміни *дерев'яні* та *мідні* не завжди правильно вмотивовано. На ранніх етапах розвитку ці інструменти, за винятком саксофона, виготовляли з дерева, тому й були названі дерев'яними. Деякі з них і дотепер частково виготовляють із дерева (*кларнет, гобой* також народні інструменти), інші ж – із металу. *Саксофон*, хоча й виготовляли від часу винайдення з металу, також належить до групи дерев'яних за подібністю принципу гри.

4. *Пневматичні (орган, волинка)*.

5. *Язичково-пневматичні (акордеон, баян, концертна, фісгармонія)*.

6. *Електричні* – із пристроєм для підсилення звуку (*електрогітара, електродомра*).

7. *Електронні* – джерелом звуку є електронні пристрої (*синтезатор, хвилі Мартено*).

У групі «назви співацьких голосів» родовим є поняття *співацький голос*, видовими – *чоловічий, жіночий, дитячий голоси* (за фізіологічними ознаками); підвидовими – для чоловічого: *тенор, баритон, бас*, для жіночого: *сопрано, альт*, для дитячого: *високий, середній, низький голоси* (за обсягом звуків); груповим – *ліричний, драматичний, лірико-драматичний* (за характером звучання).

У групі «професії, спеціальності, амплуа» родовим є поняття *музика*, видовим – *виконавець, композитор, музикознавець* (за характером занять). Підвидовим для поняття *виконавець* є *інструменталіст* і *вокаліст*. Груповими для поняття *інструменталіст* є *піаніст* (підгрупові – *піаніст-соліст* та *акомпаніатор*), *струнник* (підгрупові – *скрипаль, альтист, віолончеліст* та ін.), *духовик* (підгрупові – *фаготист, кларнетист, сопілка* та ін.), *ударник* (підгрупові – *бубніст, перкусист* та ін.).

У групі «назви музичних колективів» родовим є поняття *музичний колектив*, видовим – *вокальний, інструментальний колектив* (за способом звуковідтворення), підвидовим – *оркестр, хор, ансамбль* (за кількістю елементів, що входить у ціле), груповим – *симфонічний, духовий, камерний, естрадний оркестри; чоловічий, жіночий, мішаний хори* (за характером елементів, що входять у ціле).

Отже, головними функціями гіпонімів у термінологічних системах є систематизація термінів і тлумачення значень. М. В. Лисякова зазначає, що ці функції термінологи реалізують у двох прийомах, таких як узагальнення, тобто звернення до родового поняття, і конкретизація за допомогою ознаки видової відмінності [6, с. 17]. Дослідження засвідчило важливість родо-видової організації в українській музичній термінології, вона зумовлює ієрархічний характер терміносистеми, подає чітке розмежування понять, сприяє збагаченню терміносистеми. Варто зауважити, що вирізнення родових, видових, підвидових, групових ознак не завжди послідовно провадять у музичній термінології. Перспективою подальшого дослідження є розроблення тематичної ієрархічної класифікації музичної терміносистеми української мови на основі гіперо-гіпонімічних відношень між термінами.

1. Булик-Верхола С. З. *Лексико-семантична характеристика української музичної термінології* / Софія Булик-Верхола // *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*. – № 675. – С. 68–71. 2. Булик З. В. *Лексико-словотвірна будова бойківських і гуцульських назв музичного інструментарію* / З. В. Булик // *Культура і побут населення Українських Карпат*. – Ужгород, 1973. – С. 216–223. 3. Горбач О. *З історії української церковно-музичної термінології* / О. Горбач. – Мюнхен, 1965. – 40 с. 4. Кочерган М. П. *Загальне мовознавство: Підручник* / М. П. Кочерган. – [2 вид., випр. і доп.]. – К. : Академія, 2006. – 464 с. 5. Лебедєв В. К. *Словник-довідник з інструментознавства: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів* / В. К. Лебедєв. – Вінниця : Нова книга, 2010. – 164 с. 6. Лисякова М. В. *Гипонимия в русском языке : автореф. дисс. на соиск. уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык»* / М. В. Лисякова. – М., 1986. – 24 с. 7. Панько Т. І. *Українське термінознавство: Підручник* / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Л. : Світ, 1994. – 216 с. 8. Теглівець Ю. *Особливості родо-видових відношень складених термінів із семою 'вода'* / Юлія Теглівець // *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*. – № 756. – 154 с. – С. 70–73. 9. Шерех Ю. *Нарис сучасної української літературної мови* / Ю. Шерех. – Мюнхен : Молоде життя, 1951. – 402 с. 10. Юцевич Ю. *Музика. Словник-довідник* / Ю. Юцевич. – Тернопіль : Богдан, 2003. – 352 с.